

В. П. Антонюк,
доктор економічних наук,

О. Д. Прогнімак,
Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

АНТИМОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОНЕЦЬКІЙ І ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Вступ. На сучасному етапі Донецька і Луганська області потрапили в зону найскладніших біфуркацій, які проявляються в політичній, економічній кризах та затяжному військовому конфлікті, що знищує економіку цих регіонів, їх людський і соціальний потенціал, та завдає величезної шкоди Україні в цілому. В українському суспільстві ніхто не прогнозував і не очікував такого розвитку подій на Сході, причини яких поки що глибоко не досліджені, і вони стали шоком для більшості мешканців України. Є думка, що причина такого розвитку подій цілком ідеологічна, нав'язана російською пропагандою і агресією. Однак в будь-якому процесі важливу роль складає економічне підґрунтя, яке визначає і соціальний розвиток територій. Донецька і Луганська області відносяться до старопромислових регіонів (СПР), які в останні три десятиріччя стикаються зі складними проблемами економічного розвитку, обумовленими консервацією застарілих технологічних укладів, які стали перешкодою на шляху прогресивного розвитку регіонів на основі інновацій, сучасних технологій та організаційних форм господарювання. Це, безумовно, позначилося і на соціокультурному розвитку областей.

Дослідження проблем економічної та соціальної динаміки старих промислових регіонів здійснює ряд зарубіжних та вітчизняних вчених. Чимало публікацій присвячено СПР Донбасу. Однак в актуальній площині важливим є дослідження його з позицій модернізаційних процесів, відмінностей центрального й периферійного розвитку та їх соціальних наслідків, що мало висвітлено в науковій літературі.

Метою дослідження є аналіз особливостей формування економічного й соціального простору Донбасу в контексті виявлення глибинних чинників, які спровокували сепаратистські настрої значної частки населення Сходу України.

Виклад основного матеріалу. Територія регіону – це конструкт історичний, соціо-економічний і інституціональний, що виражається у такому: територія є результатом історичного процесу, який її моделює; відношення між агентами частково носять неринковий характер; високою є вага правил, норм і символів приналежності до певної спільності; інститути дуже міцно вбудовані у функціонування економіки територій. Саме ці моменти визначили значною мірою шлях, на якому,

поступово накопичуючи потенціал саморуйнування і деградації замість потенціалу саморозвитку, потужний старопромисловий регіон Донбасу опинився мабуть в найбільш трагічний момент своєї історії.

Дослідження сучасних проблем Донбасу виконувалося в рамках концепції старопромислових регіонів, центрально-периферійного розвитку та соціокультурної парадигми формування територіального простору.

Термін «старопромисловий регіон» увійшов у науковий обіг із середини 70-х років ХХ ст. як результат розуміння необхідності зміни моделей розвитку внаслідок вичерпаності ресурсів й ефективності індустріального розвитку. Аналізу тенденцій та проблем розвитку старопромислових регіонів (СПР) приділяється значна увага в західній економічній науці. Зарубіжні дослідники до СПР відносять регіони, що спеціалізуються на видобутку сировини, а також текстильну, суднобудівну, машинобудівну, металургійну промисловості, які формували економіку регіону ще в ХVIII-XIX ст. [1, 2].

В європейських країнах при впровадженні промислової політики СПР визначаються передусім агломерацією індустріальних галузей важкої промисловості. К. Бірч, Д. Маккіннон та А. Камберс вважають СПР такі регіони, які засновані саме на гірничій промисловості, що дає змогу порівняти подібні регіони в різних країнах світу [3]. Водночас вугледобування пов'язане з розвитком інших галузей промисловості, зокрема з металургією.

Більшість дослідників відзначають, що старопромисловий регіон – територія із застарілими, невисокого технологічного рівня розвитку галузями промисловості. Як наголошує К. Глонті, це території з відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу, розташованого в їх межах, що історично склався внаслідок спеціалізації регіону на основі міжрегіонального розподілу праці. Характерними ознаками таких регіонів є: домінування в них галузей промисловості індустріального типу; переважання використання застарілих технологій і засобів виробництва; виробництво промислової продукції з низьким рівнем наукоємності; локалізація ринків збуту продукції, що випускається; низька сприйнятливість до інновацій [4].

В дослідженні старопромислових регіонів важливим моментом є виявлення причин наростання

кризових явищ. Значна кількість дослідників проблем СПР при встановленні причин економічного спаду серед основних вважає кінцеву стадію життєвого циклу виробництва, галузі та товару. Так, Р. Бошма, Ф. Нафка та Ф. Ван Оорт вважають, що саме життєвий цикл галузі визначає наявність або втрату нею конкурентних переваг [5]. Переважання позитивних моментів для галузі визначається на ранніх стадіях її життєвого циклу (зародження, зростання, розквіт), які поступово втрачаються на більш пізніших етапах. Наприкінці життєвого циклу галузі простежується падіння обсягів промислового виробництва, а спеціалізація регіону заважає економічному зростанню. М. Штайнер зазначає, що старопромислові регіони – це особливий тип регіонів, який знаходиться на заключному етапі «власного регіонального життєвого циклу». На даному етапі регіон втрачає здібність щодо розробки нових видів продукції, він вичерпав всі можливості щодо впровадження інновацій та відновлення місцевої економіки, тому СПР перебуває у кризовому стані, втрачає позиції регіону-донору [6].

У публікації Л. Кузьменко та М. Солдак здійснено узагальнення зарубіжних підходів до можливостей розвитку СПР [7]. Вони зауважують, що на думку Ф. Тодтлінга і М. Тріппла, можна визначити такі специфічні характеристики старопромислових регіонів: інноваційна активність, хоча і існує, але найчастіше є вузькоспеціалізованою та орієнтованою на вдосконалення існуючих технологій, ніж на створення якісно нового продукту; системи генерації та поширення знань (освіта, наукові дослідження), які є розвинутими і спеціалізованими, націлені на розвиток традиційних сфер промисловості, які мають гостру недостачу «сучасних» спеціалізацій; процес передачі технологій орієнтовано на великі фірми, малі та середні підприємства майже не беруть участі в ньому [8]. Дослідники відзначають – у СПР спостерігається потужна «залежність від попереднього шляху розвитку» (pathdependency). «У результаті «настає ефект блокування», тобто система замикається на історично визначених альтернативах актів вибору» [9]. Щодо старопромислових територій, ефект блокування можна визначити як ситуацію, коли структура виробництва стає настільки націленою на певний вид економічної діяльності та характер її здійснення, що її неможливо зсунути на інший шлях розвитку в разі масштабної зміни попиту, оскільки витрати зміни траєкторії розвитку (витрати трансформації) перевищують вигоди від можливих альтернатив (у короткостроковому періоді) [10]. Однак слід відрізнити вигоди власників підприємств морально застарілих галузей, та вигоди суспільства. Там, де домінують вигоди власників, економіка СПР все більше занурюється в кризу з відповідними соціальними наслідками; там, де домінують вигоди дер-

жави і суспільства – відбувається поступова модернізація й розвиток регіону.

СПР з домінуванням важкої промисловості базейного типу мали свої переваги в період промислової революції, коли почалась розбудова так званої «економіки димарів». Структурні зрушення в світовій економіці призвели до того, що в усьому світі ці регіони поступово становились проблемними територіями, які вийшли у своєму розвитку на стадію спаду.

Перший період спаду СПР в світі прийшовся на 70-ті роки ХХ ст., коли індустріалізація регіонів вже не була основним способом концентрації в них базових ресурсів розвитку (фінансових, людських, матеріальних). Тому занепад старих і поява нових промислових регіонів були першими результатами реіндустріалізації в Європі в 80-ті роки. Така різка зміна територіальних ієрархій була спричинена саме процесом розвитку, в основі якого лежить внутрішня динаміка. Галузі, що не відповідають більше статусу ядра, та регіони, в яких вони домінують, поступово витісняються на периферію – спочатку ближчу напівпериферію, потім подальшу.

Другий період вже мав характер депресії і він продовжується в ряді регіонів до сього часу. В Україні особливе загострення він отримав в зв'язку із загальною трансформацією економіки і зміною геополітичного статусу країни. В більшості СПР світу промисловість цих регіонів представлена секторами 2 і 3 укладу з переважним використанням застарілих технологій і засобів виробництва. Моноструктурний характер економіки – одна з головних причин тяжкої хронічної депресії цих регіонів на протязі вже кількох десятиріч. Досвід свідчить, що чимало з них переживають лише тимчасовий підйом, уступаючи потім свої позиції новим лідерам. Тільки проходячи на довгому циклі регіонального розвитку через стадії стагнації, кризи, модернізації такі райони спроможні відроджуватися в новій якості.

Донбас з його консервативною промисловою структурою, наявністю групи «старих» шахтарських міст належить саме до категорії СПР та у сукупності регіонів України відрізняється своєю специфікою:

промисловий розвиток цього регіону почав формуватися у другій половині ХІХ ст., найбільшого піку він досягнув у 60-80-ті роки ХХ ст.;

в структурі видів економічної діяльності переважають капіталомісткі галузі індустрії: вугільна, металургійна, хімічна, енергетична, машинобудівна;

на сучасному етапі провідні галузі економіки мають низький техніко-технологічний рівень розвитку, більшість видів виробничої діяльності відноситься до 2 і 3 технологічних укладів та потребують модернізації. Їх функціонування негативно

впливає на навколишнє середовище внаслідок більш високого рівня промислового забруднення;

дані галузі характеризуються значною інтеграцією у світове господарство і суттєво залежать від кон'юнктури на зовнішніх ринках та кризових явищ у світовій економіці;

значна частка економічно-активного населення зайнята в індустріальних галузях промисловості на великих підприємствах, які хоч і забезпечують відносно вищу заробітну плату, однак мають значно гірші умови праці та високу її інтенсивність;

наймані працівники індустріальних галузей мають достатньо високий рівень професійно-технічної підготовки, володіють навиками, необхідними для індустріальної праці, їм притаманна організованість, дисциплінованість, однак вони мають низький рівень творчої активності та професійної мобільності.

Згідно теорії полюсів зростання Ф. Перру, Ж. Будвілля, домінування в регіоні застарілих галузей індустріального типу стає гальмом його прогресивного розвитку [11, с. 86-87]. Якщо раніше характер регіонального розвитку, у першу чергу, був залежним від пропорцій між старими і новими галузями, то сьогодні на перший план висунулась спроможність району до самовідновлення, до адаптації і, особливо, генерування нових знань та впровадження інновацій, які є потужним стимулом економічного розвитку, конкурентоспроможності, зростання зайнятості та доходів. Ступінь прогресивності економічної структури регіону почала вимірюватися співвідношенням креативних і адаптивних, творчих і виконавчих функцій, пов'язаних із формуванням та розподілом відносин в конструкції «центр-напівпериферія-периферія». В розвинутих країнах розпочалися масштабні проекти щодо реалізації промислової політики, пов'язаної із розвитком так званих полюсів зростання та конкурентоспроможності – обумовлених взаємозв'язком територій і креативності (промислові округи, «локалізовані виробничі системи», інноваційні середовища, «регіони, які навчаються» тощо). Адаже в основі сучасного прогресивного розвитку будь-якої території лежать знання та нововведення, здатність до змін, чого не вистачає більшості СПР.

Депресивне становище старопромислових регіонів також пояснюється центро-периферійною концепцією територіального розвитку. Під моделлю "центр – периферія" розуміють здебільшого такий стан певної територіальної системи, структурні компоненти якої поділені на дві узагальнені групи (центральну і периферійну), які сформувались на основі дії об'єктивних законів територіальної диференціації і концентрації та характеризуються різними параметрами територіального поширення, внутрішньої будови й конфігурації, мають різні функції

і властивості та перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку одне з одним.

В економічній географії модель «центр-периферія» відображає взаємодію та динаміку розвитку сучасних регіонів. Розроблена Джоном Фрідманном в 1966 р. в книзі «Політика регіонального розвитку: досвід Венесуели», вона розподіляє території на центральні, які об'єднують найбільш передові технологічні й соціальні досягнення, та периферійні – слабозрозвинені території, які не мають інноваційного потенціалу та є джерелом ресурсів [12]. Фактично, центро-периферійна структуризація сучасного простору – це лінія розлому сучасного суспільства на креативні центри і периферію, на якій залишилися рутинні види економічної діяльності; на місця генерування інновацій та нового знання і місця, де відбувається тиражування розроблених в інших місцях нових товарів, процесів і продуктів [13, с. 116]. Виокремлюють також напівпериферійні райони, які займають проміжне становище, – часто це колишні центральні із застарілою технологічною базою. Центральні райони в економічному розумінні не ідентичні адміністративним центрам. Їх центральність обумовлена функціями, які вони виконують, а саме: 1) збирають, переробляють і перерозподіляють речовину, енергію, інформацію, притягують до себе потоки людей; 2) концентрують та утримують комунікації і трансформують їх вплив на навколишні землі; 3) поширюють відцентрові хвилі освоєння території, які утворюють концентричні зони (ближня периферія, середня, дальня тощо); 4) сприяють формуванню радіальних (магістральних) потоків поширення нововведень, що відображається на формуванні секторності периферійних територій; 5) виконують управлінські та організаційні функції стосовно периферії, підпорядковуючи прилеглі території своїм потребам, розширюючись і трансформуючись у їх межах [14].

В зв'язку з цим заслуговує уваги типологія районів і міст запропонована ще в кінці 90-х років А. Куклінськи, який поділив регіони на креативні, адаптивні й консервативні [15]. До *консервативного типу* відносяться найчастіше периферійні території, які притаманні найбільш відсталім, а також новим індустріальним країнам. В середньо розвинутих країнах в числі «консерваторів» опиняються також і СПР, якщо вони не сприяють новим хвилям інновацій. В регіонах даного типу консервуються старі технологічні уклади і така структура економіки, що перешкоджає їх модернізації на основі досягнень НТП відповідно до нових потреб суспільного розвитку.

Адаптивні території – більш різноманітна і мобільна категорія. Класичні СПР завжди входять до їх складу. Однак вони в усьому світі рано чи пізно вступають до фази депресії, переходячи із централь-

них в категорію застійних напівпериферійних аралів. Цей процес раніше розпочався на Заході і для пом'якшення, якщо не для запобігання кризових явищ в цих районах, потребував радикального оновлення техніко-економічної бази. В більш вигідному становищі опинились напівпериферійні райони помірного аграрно-індустріального розвитку з густою мережею невеликих поселень і розвинутою інфраструктурою, які поступово почали перетворюватися в райони дифузної постіндустріалізації, де зосереджуються невеликі філіали корпорацій, самостійні підприємства та інноваційний малий бізнес. Подібні ареали наприкінці 80-х років почали створюватися не тільки в країнах Західної, а й Східної Європи, навіть в колишньому СРСР – включаючи Україну, деякі райони Балтії, Білорусії тощо [16].

Поєднання креативних, адаптивних і консервативних тенденцій, ставка на інерцію покою або на інерцію руху визначають нерівномірність регіонального розвитку і роль в ньому окремих територій. Доведено, що *найбільш усталеною ланкою з креативними функціями є регіони Центру, а найбільш нестабільною – група адаптивних районів напівпериферії.*

Самими стійкими, менш залежними від ринкової кон'юнктури залишаються райони центрального типу, найстаріші великі міські і особливо столичні центри, які протягом усієї індустріальної епохи мали: диверсифіковану багатофункціональну гнучку структуру економіки з високою часткою невиробничої сфери; високий креативний та інноваційний потенціал; авторитетні центри прийняття рішень; стали орієнтацію їх населення на підвищення свого інтелектуального потенціалу і соціального статусу; рівень інфраструктури, який забезпечує привабливість таких районів для населення і для інноваційної діяльності. В них сконцентровані величезні ресурси – матеріальні, фінансові, інформаційні, людські, соціальні; формуються й апробуються нові знання, виникають нові ВЕД і професії і високотехнологічні нові робочі місця, нові наукомісткі товари і послуги, нова якість і стиль життя, нові культурні традиції. Тим вони забезпечують собі позиції на вищих щаблях ієрархії територіальних структур.

Завдяки цьому центральні столичні регіони сконцентрували в себе три види діяльності: виробництво елітарних, або унікальних товарів найвищої якості та/або інноваційного характеру; галузі ділових послуг; «вищі поверхи» споживацьких послуг. В Україні до таких регіонів можна віднести Київ і Харків – лідерів за накопиченим людського і інтелектуального капіталу.

В них більшою мірою проявився агломераційний ефект, який полягає в підвищеній швидкості протікання суспільних процесів, формуванні сере-

довища високої підприємницької, соціальної, інноваційної активності, яке створюється завдяки поширенню урбанізації, і разом з тим більш широким можливостям вибору сфер прикладання праці. Такі риси притаманні агломераціям, які склалися природним шляхом довкола великих центральних міст і довгий час мали значення «ядра» для позostalої території. Такий тип агломерацій в Україні представлений Київською і Харківською областями, які мають також схожість і в структурі, що пояснюється тим, що вони розвивалися в приблизно схожих умовах розселення населення, виконуючи в ній функції столичних центрів. В цих агломераційних утвореннях формується високодиверсифіковане суспільство, зростає професійно-кваліфікаційний рівень робітників, збільшуються доходи і заробітна плата, а з ними рівень і якість життя. Все це стимулює адекватне попиту населення зростання обсягу, спектру і якості послуг.

Кумулятивний і синергетичний ефекти зазначених факторів роблять центральні регіони привабливими як для компаній, в тому числі транснаціональних, так і для людей, зайнятих, в першу чергу, в наукомістких та інноваційних галузях економіки. Нові фірми, які діють в сфері ділових послуг розташовані виключно в центральних районах. Також в них концентрується абсолютна більшість фірм, які діють в інноваційних ВЕД, передусім сфери послуг. Така «елітаризація» функцій потребує високої концентрації творчих сил, їх критичної маси, а також постійного накопичення нового в надрах старих структур, що призводить і до помітних зсувів в соціальній структурі суспільства, до концентрації в центральних районах найбільш привілейованих прошарків населення. Сьогодні загально визнаним є той факт, що успішний розвиток регіонів без численних інтелектуальних платформ для особистих комунікацій, неявного знання, яке розчинене в соціальному середовищі, прив'язане до локус-аралу, особистого спілкування інтелектуальної еліти, неможливо [13, с. 312]. Як правило, в центральних містах частка зайнятих різними видами творчої праці значно вища, адже вони є «природним магнітом» для креативних людей, що послужило підґрунтям для теорії «креативного класу», яку ввів в наукове коло американський дослідник Р. Флоріда [17].

Концентрація «елітарних» функцій означає і високу концентрацію найбільш висококваліфікованих і високооплачуваних спеціалістів у відокремлених і обмежених ареалах, адже Центр «викачує» і найбільш освічену і кваліфіковану частину персоналу з інших районів. В результаті цього між центром і периферією постійно існує кількісний і особливо якісний розрив, пов'язаний із тим, що старі функції витісняються за межі Центру і заміщуються

новими – дистанція зберігається. Немаловажне значення має і те, що життя у великих містах, в тому числі і в радянські часи, стимулює формування особливого прошарку людей, який характеризується підвищеною соціальною і економічною мобільністю.

Інший вид агломерації виникає в регіонах з багатими «надрами», тоді, коли на значній території склалися умови для створення незалежних одне від одного поселень міського типу. Найчастіше це стосується територій з корисними копалинами, які займають значні площі, а також в інших місцях (курортні регіони, дельти великих рік тощо). Треба відзначити, що всюди в світі в СПР басейнового типу завжди виникали агломерації такого виду – Остраво-Карвінський вугільний басейн (Чехія), Верхнесілезький (Польща), Рурський (Німеччина), де ще з 70-х років ХХ ст. розпочалася активна дегломерація цих промислових регіонів. Найбільш великі агломерації з радянських часів – Московська і Донецько-Макіївська (ДМА) були уособленням цих двох видів агломерацій.

Найбільш важлива риса Донбасу, як СПР басейнового типу – це те, що технологічно «відстає» не стільки розвиток його базових галузей (добувна і металургійна промисловість), а самі ці галузі стають морально застарілими в зв'язку із появою потреби в нових видах продукції, виробництво якої нарощують інші регіони – регіони Центру. Але структурна несприятливість СПР інноваційним видам економічної діяльності є наслідком не тільки технологічної відсталості самої індустрії, яка сконцентрована на території СПР, а значною мірою – накопиченому соціокультурному потенціалу, який уособлює собою певний технологічний уклад, адже за оцінками західних спеціалістів, потрібно не менш 20-30 років для зміни поколінь – носіїв установок і цінностей постіндустріальної епохи.

Однак головним стримуючим фактором було те, що і державна і регіональна промислові політики сприяли (шляхом пільг, привілеїв, субсидування) «поглинанню» основних інвестиційних ресурсів «регіоноутворюючими» галузями старої індустрії – вуглевидобутком і металургією. Така система інвестування за сценарієм «консервації» технологічної відсталості стримує модернізаційні процеси в Донбасі, а разом з цим – процеси перетворення його в «центральный», а не напівпериферійний регіон. Відсутність модернізаційних процесів в провідних галузях економіки призвела до того, що технології виробництва були вкрай застарілі, зношеність основних фондів досягла критичних значень, а звідси – надзвичайно високі енергоємність і собівартість продукції, збитковість і падіння виробництва. *В ході дослідження нами висунуто гіпотезу про те, що Донбас, номінально маючи статус «ядра» ще з радянських часів, не зміг реалізувати*

переваги «центрального» району, які він тоді мав можливість отримати. Антимодернізаційні процеси, які відбувалися на протязі тривалого часу всередині самого цього регіону призвели до втрати потужним СПР країни його функцій центрального регіону, певні ознаки якого він почав набувати у 70-80-ті рр. ХХ ст.

Донбаському регіону, як базису важкої індустрії, в радянські часи з самого початку відводилося провідне місце в економічній і соціальній політиці. Але цей, другий за потужністю після Московського, мезорегіон СРСР залишався, насамперед, її «кочегаркою» і «кузницею». За Донбасом закріпилось значення однієї з головних паливних баз в СРСР, на його частку в 70-х роках припадала третина, в середині 80-х – чверть видобутого в країні вугілля, його розробки задовольняли потреби в найбільш цінних його марках – коксу та антрациті. За 20 років (1965-1985 рр.) питома вага вугілля в структурі палива, що видобувалося в СРСР, скоротилась з 66 до 40%, хоч загальний обсяг видобутку кам'яного вугілля, за яким СРСР посів тоді перше місце в світі, залишався значним [18].

Внаслідок складних гірничо-геологічних умов на Донбасі собівартість видобутку вугілля підвищувалась, зростала збитковість вугільної галузі. Позначились труднощі освоєння нових шахт, недостатня ефективність капіталовкладень. Гірничо-геологічні умови на шахтах Донбасу були найбільш складними порівняно з іншими вугільними басейнами, а середня потужність пласта, що розроблявся, вдвічі поступалась показникам Кузбасу. За оцінками фахівців кожний другий очисний вибій експлуатувався в умовах, де коефіцієнт складності виробництва збільшувався в три рази. До того ж, майже чверть всіх очисних вибоїв Донбасу розробляла найбільш важкі для виїмання крутосхильні та круті пласти [19, с. 266].

Керівництво СРСР у 80-ті роки проголосило курс на технічне переозброєння Донбасу, внаслідок чого передбачалось будівництво нових та реконструкція старих шахт. Плани, спрямовані на збільшення обсягів видобутку вугілля в реальності не забезпечувались достатнім фінансуванням, не враховували об'єктивних умов діяльності шахт, не передбачали випереджальних науково-технічних заходів. Перехід до створення принципово нових засобів виїмки вугілля та технологічних рішень, на думку спеціалістів, запізнився не менше, ніж на два десятиріччя. Шахтний фонд залишався найстарішим серед вугільних басейнів розвинутих країн: 30% шахт Донбасу були збудовані до 1941 р., а ½ - в дореволюційні часи [18, с. 11].

Таким чином, проблеми, з якими зіткнулись вугільні басейни країн Європи, на Донбасі проявилися в найбільш концентрованому вигляді: найглибші в СРСР розробки, малопотужні та незручні для

виїмки пласти, найбільш загазовані шахти. Всі ці явища посилювались в умовах повороту центрального керівництва до нової енергетичної стратегії, орієнтованої до підвищення ролі вуглеводневих енергоносіїв та на першочерговий розвиток вугільних басейнів на сході СРСР, що супроводжувалось зменшенням інвестицій на розвиток вугільної промисловості Донбасу.

Можливості інноваційного прориву, які існували за оцінками спеціалістів в 60-70-х роках не було реалізовано, хоч у вугільній галузі завдяки значним витратам на галузеву науку технічне оснащення вугільних шахт покращилось. Але темпи скорочення ручної та важкої фізичної праці чим далі уповільнювались внаслідок непродуктивного використання існуючої техніки, звуженням сфери її ефективного застосування. На шахтах, які розробляли круті пласти, замість механізованого комплексу повертався відбійний молоток. Загалом, на середину 80-х років рівень ручної праці на шахтах Донбасу складав 48,5%, а на поверхні навіть 56%, що було наслідком не тільки нестачі капітальних вкладень, а й цілковитої невідповідності технічної бази шахт до ускладнення гірничо-геологічних умов видобутку вугілля на низьких горизонтах і виїмки малопотужних пластів [20].

Донбас, який раніше вважався найбільш технічно розвиненим басейном, втратив свою провідну роль. Дослідження, проведене в 1986 р. надало такий висновок – до групи технологічних процесів вищого рівня можна було віднести лише 4% їхнього обсягу, а до групи нижнього рівня – 27,7% [20]. За цими цифрами стоять і низька продуктивність виробництва, і праця в умовах доіндустріального або ранньоіндустріального виробництва, і високий рівень виробничого травматизму.

Наближався момент, який можна було б вважати точкою біфуркації для подальшого розвитку Донбасу. Саме в ці часи було відкинуто можливість для втілення науково обґрунтованої стратегії розвитку Донбасу, відповідної сучасним уявленням про майбутнє СПР. Можна було констатувати відсутність на державному рівні чіткої науково-технічної, структурної, промислової, соціальної, екологічної політики відносно Донбасу, як і інших регіонів даного типу. Цим самим було запущено механізм накопичення антимодернізаційного потенціалу цього багатого на ресурси регіону.

В 90-ті роки ХХ ст., в період суттєвих ринкових трансформацій пострадянських економік, Донбас не отримав нових стимулів для прогресивного розвитку. Відбулася широкомасштабна приватизація найбільших державних підприємств, сформувалися великі вітчизняні приватні компанії та промислові групи, виник олігархічний капітал, однак це не створило вагомих чинників постіндустріальної модернізації застарілої економіки Донбасу. Важка про-

мисловість продовжувала складати основу економіки регіону. Оцінка постіндустріальної модернізації регіонів України, здійснена фахівцями Інституту економіки промисловості НАН України, дала їм змогу зробити висновок, що постіндустріальна модернізація в Донецькій та Луганській областях ще й не починалася, а процеси завершення індустріальної модернізації не лише не допомагають розвитку постіндустріальної, але і починають активно її гальмувати [21, с. 63, 65].

Незважаючи на те, що переважний обсяг інвестицій спрямовувався на розвиток промисловості (у Донецькій обл. в 2010 р. – 54%, у 2013 р. – 60% загального обсягу інвестицій; у Луганській відповідно – 63 та 70%), це не привело до інноваційного розвитку промислового виробництва, кількість інноваційно-активних підприємств майже не змінилася, а їх частка в загальній кількості таких підприємств по Україні знизилася, про що свідчать такі дані [21]:

Кількість інноваційно-активних підприємств	2005 р.	2010 р.	2013 р.
Україна	1193	1462	1715
Донецька область	77	86	85
у % до всіх	6,5	5,9	5,0
Луганська область	37	58	61
у % до всіх	3,1	4,0	3,6

У 2013 р. частка інноваційно-активних промислових підприємств у Донецькій області складала 5% від їх загальної кількості по Україні, порівняно з 2005 р. вона знизилася на 1,5 в.п., у Луганській області частка таких підприємств становила 3,6%, що було нижче показника 2010 р.

Слід відзначити, що в Східних областях значно меншою була частка інвестицій в розвиток інформаційного та телекомунікаційного сектору економіки. Так, в 2013 р. цілому по Україні в розвиток інформаційно-телекомунікаційної сфери спрямовувалося 3,7% загального обсягу інвестицій, в Донецькій області – 1,2%, у Луганській – 0,2% [21]. Ці дані свідчать про те, що Донбас не став на шлях неоіндустріального та постіндустріального розвитку.

Аналіз структури реалізованої продукції промисловості досліджуваних областей показує її сировинний характер (табл. 1). Слід відзначити, що промисловість України в цілому характеризується переважним виробництвом сировинної продукції, однак на Донбасі це більш виражено. Дані таблиці свідчать, що більше 80% промислової продукції Донецької та Луганської областей у 2008 і 2010 рр. – це сировина, інвестиційна продукція складала лише 11%, а виробництво товарів тривалого користування 1% у Донецькій області та 0,1% у Луганській. Не

орієнтована промисловість регіону і на забезпечення потреб населення, виробництво товарів широкого вжитку складає 3-5%. Для порівняння наведено

дані по Харківській області, які свідчать про значно прогресивнішу структуру промислового виробництва.

Таблиця 1

Структура реалізованої промислової продукції в окремих регіонах, % [23]

Регіони	Сировинна продукція		Інвестиційна продукція		Товари широкого вжитку		Товари тривалого використання	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Україна	67,4	66,9	15,1	12,1	16,3	19,8	1,2	1,2
Донецька область	82,8	82,0	11,5	11,3	4,5	5,7	1,2	1,0
Луганська область	89,1	85,7	7,8	11,0	2,9	3,2	0,2	0,1
Харківська область	43,1	39,3	20,0	19,6	33,6	37,7	3,3	3,5

Головною статтею експорту цих областей стали чорні метали. У 2011 р. в Донецькій області вони склали 62% загального обсягу експорту, в 2013 р. – 56%, у Луганській аналогічно 23 та 45% [22]. Вагомою також є частка в експорті виробів з чорного металу, мінерального палива та інших сировинних матеріалів. При цьому розвиток машинобудування та експорту машинобудівної продукції, як більш високотехнологічної сфери економічної діяльності, суттєво знизився. Науковці відзначають, що до 1990 р. метал з донбаських заводів не був основною статтею експорту, оскільки він поглинався машинобудівниками, які поставляли за кордон обладнання для підприємств різних галузей. Отже, використовуючи багаті надра східних регіонів, приватний капітал зростає та збагачується, не переймаючись особливо про стратегічні перспективи розвитку регіонів.

Цікавий термін "некроіндустріалізм", який містить точну характеристику нинішнього стану промисловості Донбасу та її найближчих перспектив, запропонував у своїй доповіді на тему посткризових перспектив Донбаського регіону вчений з Інституту економіки промисловості НАН України В. Ляшенко. Відомий публіцист, Є. Шибалов відзначає, що зла іронія наукової громадськості зрозуміла – вчені тільки на очах автора цих рядків п'ять років намагаються донести до тих, хто має владу та гроші, своє занепокоєння з приводу безперспективності та небезпеки того шляху, яким розвивається сьогодні економіка старопромислових регіонів. Певною мірою цей дотепний термін є пародією на "неоіндустріалізм". Тому що приставку "нео", покликану підкреслити новизну, некоректно вживати відносно заводів, які здебільшого перебувають у третьому технологічному укладі, тобто, простіше кажучи, на рівні кінця XIX ст. [24]. Локомотивом некроіндустріалізму експерти однозначно називають металургію, яку кількома роками раніше прийнято було пестити, плекати та улесливо називати донором національної економіки й головним постачальником валютної виручки. Зійшовши з дистанції

в гонці технологій, металурги для початку разом із собою потягли на узбіччя супутні галузі, передусім машинобудування. Точкові спроби впровадження (не своїх уже, домашніх, а імпортованих) технологій поки що виглядають, як панічне латання дірок у днищі потопуючого корабля.

Особливості економічного розвитку будь якої території позначаються на соціальних процесах. У більшості соціологічних та соціально-економічних теорій обґрунтовується, що в сучасних умовах соціальні чинники, як і морально-етичні цінності стають фундаментом усього суспільного розвитку. Цю зміну суспільної парадигми формує соціально-культурний, соціально-інформаційний тип постіндустріальної спільності, який прийшов на зміну адміністративному і соціально-економічному типу. Такий підхід в регіональному аспекті означає, що розвиток регіону визначають не тільки економічні, а й культурні, освітні, екологічні, соціальні, політичні та інші аспекти життя регіону.

Такий методологічний підхід є важливим для аналізу та розуміння тих процесів, які відбуваються в старопромислових регіонах України. Антиімодернізаційний розвиток Донбасу не міг не вплинути на погіршення соціального середовища. Найбільшою мірою це проявилось в умовах праці та побуту населення Донбасу, які визначають можливості для людського розвитку. Це, в свою чергу, позначилося на соціальних настроях та стратегічних орієнтирах значної частки населення регіону.

По-перше, в економіці Донбасу переважають галузі, де найбільш поширені важкі та небезпечні умови праці. Так, у вугледобувній промисловості в 2013 р. більше 80% штатних працівників здійснювали трудову діяльність, що не відповідає санітарно-гігієнічним нормам, у сфері виробництва коксу та нафтоперероблення таких було 59%, у металургійному виробництві – майже 53%. А в цілому в Донецькій області 44%, в Луганській – 49% зайнятих працювали в таких умовах [25, с. 7-8]. Важкі та небезпечні умови праці виснажують життєві сили працівників, погіршують їх здоров'я, ведуть до

передчасної смертності. Тому середня тривалість життя чоловіків, які становлять основний контингент працівників промислових підприємств, ненабагато перевищує пенсійний вік і дорівнює 64 рокам. У 2011 р., наприклад, половина померлих чоловіків були молодші 65 років – 16,7 тис. осіб. За даними Фонду соціального страхування, Донецька та Луганська області стабільно забезпечують більше половини професійних захворювань по країні. Дві третини захворювань – хвороби органів дихання. Зростає питома вага хвороб нервової системи та, як результат, смертність від таких недуг. При цьому кожна восьма така смерть спричинена "дегенерацією нервової системи внаслідок вживання алкоголю" [24].

По-друге, організація виробництва в галузях важкої промисловості здійснюється переважно на великих підприємствах, де трудова діяльність пов'язана не лише з важкими і небезпечними умовами праці, але й високим рівнем інтенсивності та цілодобовим режимом роботи. Це передбачає значно вищий рівень винагороди за працю. Однак навіть у вугільній промисловості вона складає близько 130% до середнього рівня по області, а в інших видах промислової діяльності є нижчою. Такий рівень заробітної плати не компенсує усіх тих зусиль і ризиків, які склалися у промисловості Донбасу, вона є низькою і не забезпечує нормального відтворення життєвих сил працівників та добробуту їх родин. Окрім того, зайнятість на таких підприємствах пов'язана з жорсткою дисципліною праці та безправним становищем найманого працівника. Все це позначається і на способі життя населення, який характеризується мінімізацією життєвих благ, а в районах закриття шахт наближається вже до стану соціальної ексклюзії.

По-третє, внаслідок низької конкурентоспроможності економіки регіону, збитковості багатьох підприємств звужується сфера прикладання праці. Відбувається неухильне скорочення середньооблікової кількості штатних працівників. Реструктуризація промисловості призвела до закриття багатьох підприємств, в першу чергу вугледобувних. В мономістах і селищах, прив'язаних до діяльності шахт, відбулася найбільш диспропорціональна концентрація прошарку населення, для якого відсутність роботи і хронічна неможливість її знайти, одночасно з відмовою зміни професії, стала способом життя. Тому значна частка економічно активного населення змушена йти у тіньову сферу діяльності, або вибувати в інші регіони. Це призвело до того, що на індустріальному Донбасі відродилася архаїчна форма добування вугілля – копанки. Із середини 90-х років ХХ ст. добування вугілля в копанках перетворилось у надзвичайно доходний промисел. Одна копанка в середньому щомісячно добувала близько 300 т вугілля та продавала його наба-

гато дешевше, ніж державні шахти. Як правило, копанки належать представникам місцевої влади (або "кришуються" нею), а також знаходяться під контролем кримінальних груп, які платять за прикриття міліції і прокуратурі. Безробітні шахтарі змушені йти в копанки і працювати там по 12 годин без всякої техніки безпеки і правового захисту. Статистика гірничої рятувальної служби свідчить, що кожний місяць в копанках гинуть люди, але ці випадки не враховуються Комітетом по нагляду за охороною праці, адже за нелегальними шахтами не здійснюється контроль зі сторони держави [26].

Це далеко не всі негативні соціальні наслідки антимодернізаційних процесів на Донбасі, які неможливо широко розкрити у невеликій статті.

Висновки. На основі проведеного дослідження зроблено висновок, що неспроможність економіки регіону здійснити модернізацію на неоіндустріальній та постіндустріальній основі призвів до формування усталеної тенденції повільного спустошення, стагнації, соціальної апатії регіонального соціуму. Відсутність умов, ресурсів, навиків і стимулів до соціальної організації й самодіяльності населення позначилися на соціальних настроях і діях значної частини населення Донбасу, обумовивши прояви активного сепаратизму та проросійської орієнтації. Тим самим населення східних регіонів, під впливом російської пропаганди, намагалось повернутися до «втраченого раю» радянської епохи, коли людина робітничої професії була вагомим та шанованим, а в соціальній структурі суспільства не було місця як злидням, так і олігархам.

Сепаратизм також оголив наявність значного невдоволення діяльністю державних інституцій України, в найпершу чергу «київської влади». Адже саме з набуттям незалежності України становище робітничого класу Донбасу, який складав основу суспільства даного регіону, почало стрімко погіршуватися. Державна влада не перешкоджала формуванню на Донбасі монополістичного капіталу, який вже наприкінці 90-х років заблокував доступ в регіон конкурентам, захопив політичну владу та інформаційний простір та забезпечив собі економічну автономію і значні прибутки шляхом експлуатації багатих природних та трудових ресурсів регіону.

Слід відзначити, що великий промисловий бізнес, інтереси якого обумовили такий розвиток економіки старопромислових регіонів у всьому світі, не надто переймається вирішенням соціальних проблем, які все більш загострюються. Досвід найбільш розвинених країн, що мають в своєму складі такі СПР як, Рурський район, Південний Уельс тощо, наочно це демонструє. Так, більшість ТНК, сфера діяльності яких охоплювала головним чином лише галузі вугільно-металургійного комплексу і важкого машинобудування, починаючи із середини 70-х років здійснювала активну дивер-

сифікацію в інші, нові галузі промисловості, *але це відбулося за рахунок розширення їхньої діяльності за межами своїх районів базування*. В Рурському районі частка продукції «сталевих магнатів» Рура – Тіссена, Круппа і Маннесмана вже в середині 80-х років складала менш третини. А Маннесман зовсім припинив видобуток вугілля і, суттєво скоротивши чорну металургію, переніс акцент на галузі «хай-теку», причому не в Рурі, а переважно в південні райони ФРН. Тіссен і Круп також різко розширили масштаби своєї діяльності. Таким чином, диверсифікація рурських концернів майже не вплинула на економіку самого Руру, який залишився на довгі роки «районом лиха» з високим рівнем безробіття (найбільшим в західній Німеччині) і від'ємним сальдо міграції молодого населення [16, с. 45].

Для вирішення сучасних проблем Донбасу та його органічної інтеграції в соціально-економічний простір України необхідно об'єднання зусиль держави, регіонального бізнесу та місцевих громад. В умовах коли великий регіональний бізнес показав неспроможність забезпечити неоіндустріальну модернізацію, роль держави має бути провідною. Важливо розробити та реалізувати потужну програму відродження економіки Донбасу на новій технологічній основі, залучити до розвитку регіону зарубіжні та вітчизняні компанії, забезпечити розвиток та використання креативного потенціалу регіону. Саме таким шляхом йшла реанімація СПР Рура. Важливим імпульсом для структурних змін в його економіці було відкриття в 1965 р. першого в цьому регіоні університету в Бохумі. На початок ХХІ ст. в Рурській області було вже 150 тис. студентів – в два рази більше ніж шахтарів. На засадах університетських наукових розробок створено технопарки (Дортмунд, Ессен, Хаген, Дуйсбург, Оберхаузен), які сприяли прогресивному розвитку регіону [27]. На Донбасі є університети й науково-технічний потенціал, однак важливо створити такі умови їх діяльності, щоб вони перетворилися на драйвери регіонального розвитку.

Для України також надзвичайно важливою є найскоріша розбудова національного культурного й інформаційного простору та активне залучення до нього мешканців Донбасу, що забезпечить інтеграцію України на соціокультурному рівні.

Література

1. **Cumbers A.** Divergent Pathways in Europe's Old Industrial Regions? Centre for Public Policy for Regions (CPPR) University of Glasgow [Electronic resource] / A. Cumbers, K. Birch. – Mode of access: http://www.gla.ac.uk/media/media_7325_en.doc.
2. **Liefooghe C.** Services: The Future of Industry? From coalmining and textile industries to environmental services and distance selling in the Nord-Pas-de-Calais Region – France [Electronic resource] / C. Liefooghe. –

Mode of access: <http://www.staff.ncl.ac.uk/p.s.benneworth/oirs/liefooghe.pdf>. 3. **Birch K.** Old Industrial Regions in Europe: A Comparative Assessment of Economic Performance / K. Birch, D. Mackinnon, A. Cumbers // *Regional Studies*. – February 2010. – Vol. 44. – P. 35-53. 4. **Глonti К.М.** Старопромшленные регионы: проблемы и перспективы развития / К.М. Глonti // *Регионология*. – 2008. – № 4. – С. 27-39. 5. **Boschma R.** Externalities and the industry life cycle. A long term perspective on regional growth in Great Britain / R. Boschma, F. Neffke, F. Van Oort. – TC Utrecht, The Hague, Urban and Regional research centre Utrecht, Netherlands Institute for Spatial Research, 2005. – 19 p. 6. **Steiner M.** Old Industrial Areas: A Theoretical Approach // *Trajectories of the New Economy: Regeneration and Dislocation in the Inner City*. Urban Studies. – 2009. – №46 (May). – P. 987-1001. 7. **Кузьменко Л.М.** Старопромшленні регіони України: інституціональні особливості розвитку [Електронний ресурс] / Л.М. Кузьменко, М.О. Солдак // *Управління економікою: теорія і практика: зб.наук.пр. / НАН України, Ін-т економіки пром-сті*. – Донецьк, 2011. – С. 9-26. – Режим доступу: http://iep.donetsk.ua/publish/sbor/all_text/12011/index.htm. 8. **Todtling F.** One size fits all? Towards a differentiated policy approach with respect to regional innovation systems / F.Todtling, M. Trippel / *German Institute of Economic Research (DIW Berlin), Research Policy*. – 2005. – Vol. 34. Issue 8. – October. – P. 1203-1219. 9. **Вольчик В.В.** Роль групп специальных интересов в эволюции российского института власти-собственности [Электронный ресурс] / В.В. Вольчик // *Интернет-конференция «Россия: варианты институционального развития»* (с 25.10.2006 г. по 15.12.2006 г.). – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/296982.html>. 10. **Стратегия** развития старопромшленных городов: международный опыт и перспективы в России / И. Стародубровская [и др.]. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2011. – 248 с. 11. **Гранберг А.Г.** Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с. 12. **Friedmann John.** Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela. – MIT Press, 1966. – 279 p. 13. **Доманський Р.** Экономическая география: динамический аспект / Рышард Доманський; пер. с пол. – М.: Новый хронограф, 2010. – 376 с. 14. **Концепція** "центр – периферія" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1216041655759/rps/kontseptsiya_tsentru_periferiya. 15. **Куклински Э.** Региональное развитие – начало поворотного этапа // *Региональное развитие и сотрудничество*. – 1997. – №10. – С. 3. 16. **Центр** и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с. 17. **Флорида Р.** Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Ричард Флорида. – М.: Классика – ХХІ, 2005. – 430 с. 18. **Вугільний** Донбас у другій половині ХХ ст.: мо-

нографія / В.М. Василенко, О.М. Данілін, З.Г. Лихолобова та ін.; ред. З.Г. Лихолобової. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 339 с. 19. **Кузіна К.В.** Соціально-економічні процеси у моно профільних містах Донбасу (1950 – 1980-ті роки) // К.В. Кузіна, З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2010. – 335 с. 20. **Державний архів** Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р.-2689. – Оп. 1. – Спр. 5636. – Арк. 64-65. 21. **Ляшенко В.І.** Україна ХХІ: неоіндустріальна держава або «крах проекту»? : монографія / В.І. Ляшенко, Є.В.Котов; НАН України, Ін-т економіки пром-сти. – Полтава, 2015. – 196 с. 22. **Регіони** України у 2013 році [Електронний ресурс]: статистичний збірник. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 23. **Промисловість** України у 2007-2010 роках: статистичний збірник / Державна служба статистики. – Київ, 2011. – С. 39. 24. **Шибалов Є.** Некроіндустріалізм: назад у майбутнє [Електронний ресурс] / Є. Шибалов // Зеркало недели. – 2013. – 11 січ. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/nekroindustrializm-na-zad-u-maybutnye.html>. 25. **Стан** умов праці найманих працівників у 2013 році: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2014. – С. 7-8. 26. **Копанка:** Матеріал из Mining Wiki – свободной шахтёрской энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://miningwiki.ru/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0>. 27. **Раковский С.Н.** Реструктуризация старопромышленных регионов [Електронний ресурс] / С.Н. Раковский. – Режим доступу: <http://geo.1september.ru/article.php?ID=200202808>.

Антонюк В. П., Прогнімак О. Д. Антимодернізаційні процеси в Донецькій і Луганській областях та їх соціальні наслідки

В статті досліджено проблеми Донецької і Луганської областей, як старопромишлових регіонів. Доведено, що в ході індустріального розвитку в областях не забезпечено модернізаційних зрушень та засад формування постіндустріальної економіки.

В наслідок цього Донбас все більше перетворювався на напівпериферійний регіон, що обумовило його техніко-технологічний занепад та призвело до суттєвого загострення соціальних проблем, які стали підґрунтям для сепаратизму.

Ключові слова: старопромишлові регіони, модернізація, індустріальний розвиток, центрально-периферійний розвиток, соціальні проблеми.

Антонюк В. П., Прогнімак Е. Д. Антимодернізаційні процеси в Донецькій і Луганській областях та їх соціальні наслідки

В статье исследованы проблемы Донецкой и Луганской областей, как старопромышленных регионов. Доказано, что в ходе индустриального развития в областях не обеспечено модернизационных преобразований и формирования основ постиндустриальной экономики. Вследствие этого Донбасс превратился в полупериферийный регион, что обусловило его технико-технологический упадок и привело к значительному обострению социальных проблем, которые стали основанием для сепаратизма.

Ключевые слова: старопромышленные регионы, модернизация, индустриальное развитие, центрально-периферийное развитие, социальные проблемы.

Antonyuk V. P., Prognimak O. D. Antimodernizational Processes in Donetsk and Luhansk Regions and their Social Consequences

Problems of Donetsk and Luhansk regions as oldindustrial regions are researched in the article. It has been proved that modernistic transformations and formations of the bases of postindustrial economics hadn't been provided during industrial growth in the regions. As a result Donbas has turned into half peripheral region which has caused its technics-technological decay and led to a significant intensification of social problems which became the grounds of separatism.

Keywords: oldindustrial regions, modernisation, industrial development, central-peripheral development, social problems.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2015

Прийнято до друку 16.09.2015